Vol-13 Special Issue- 1.2 ISSN- 2349-7076

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)
Patron: Prof. R. G. Kothari
Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel
Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

शिक्षक प्रशिक्षणात वसुधैव कुटुंबकम् मूल्यांचा समावेश : एक अभ्यास

प्रकाश लक्ष्मण नागपुरे
सहाय्यक प्राध्यापक
बोन्डे शिक्षण महाविद्यालय (बी.एड), खापरी, जि. नागपूर

सारांश

हा अभ्यास शिक्षक प्रशिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात वसुधैव कुटुंबकम्; संपूर्ण विश्व एक कुटुंब आहे. या भारतीय तत्त्वज्ञानाधारित मूल्यांचा समावेश कसा व कितपत प्रभावी ठरतो, याचा अभ्यास करतो. आधुनिक, बहुसांस्कृतिक आणि जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर शिक्षक केवळ विषयज्ञान देणारे नसून मूल्यसंवर्धक व सामाजिक जबाबदारी जपणारे असावेत, ही या अभ्यासाची मुख्य भूमिका आहे. अभ्यासात सहिष्णुता, मानवता, बंधुताए समता, शांतता, सहअस्तित्व, पर्यावरण संवर्धन आणि जागतिक नागरिकत्व ही वसुधैव कुटुंबकम् मूल्ये शिक्षक प्रशिक्षणात अंतर्भूत करण्याची गरज अधोरेखित केली आहे. शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांतील अभ्यासक्रम, अध्यापन पद्धती, सहशालेय उपक्रम, सेवाभिमुख कार्यक्रम व मूल्यशिक्षणाच्या उपक्रमांद्वारे ही मूल्ये रुजविता येतात, असे या अभ्यासातून स्पष्ट होते. संशोधन निष्कर्षानुसार, या मूल्यांचा समावेश केल्यास भावी शिक्षकांमध्ये नैतिक जाणीव, सामाजिक संवेदनशीलता, जागतिक दृष्टिकोन व शांततापूर्ण सहजीवनाची भावना विकसित होते. तसेच विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी मूल्याधारित शिक्षण देण्याची शिक्षकांची क्षमता वाढते. अभ्यासाचा निष्कर्ष असा आहे की, वसुधैव कुटुंबकम् मूल्यांवर आधारित शिक्षक प्रशिक्षणामुळे जबाबदार, मूल्यनिष्ठ, मानवतावादी व जागतिक दृष्टीकोन असलेले शिक्षक घडतात. म्हणूनच, शिक्षक प्रशिक्षण अभ्यासक्रमात या मूल्यांचा नियोजनबद्ध व प्रभावी समावेश करणे अत्यावश्यक आहे.

प्रस्तावना

भारतीय संस्कृती ही मूल्याधिष्ठित असून तिचा मूलाधार श्वसुधैव कुटुंबकम्श् या महान तत्त्वज्ञानावर आधारित आहे. संपूर्ण विश्व हे एक कुटुंब आहे, ही संकल्पना मानवतेचाए सहिष्णुतेचा, समतेचा व सहअस्तित्वाचा संदेश देते. आजच्या जागतिकीकरणाच्या, वैज्ञानिक प्रगतीच्या व तंत्रज्ञानप्रधान युगात मानवी मूल्यांमध्ये होणारी घसरण, वाढती स्पर्धा, असहिष्णुता, सामाजिक तणाव आणि पर्यावरणीय समस्या यांमुळे मूल्याधारित शिक्षणाची गरज अधिक तीव्रतेने जाणवू लागली आहे. या पार्श्वभूमीवर शिक्षण व्यवस्थेतील शिक्षकांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते. शिक्षक हा केवळ ज्ञान देणारा नसून तो मूल्यसंवर्धक, समाज घडविणारा आणि भावी पिढीचा मार्गदर्शक असतो. त्यामुळे भावी शिक्षक घडविणाऱ्या शिक्षक प्रशिक्षण संस्थांमध्ये वसुधैव कुटुंबकम् या मूल्यांचा समावेश करणे काळाची गरज बनली आहे. शिक्षक प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून भावी शिक्षकांमध्ये मानवतावाद, सामाजिक जबाबदारी, शांतता, बंधुता, सहकार्य, सांस्कृतिक समन्वय व जागतिक नागरिकत्वाची भावना विकसित करणे शक्य आहे. यासाठी अभ्यासक्रम, अध्यापन पद्धती, सहशालेय उपक्रम, समाजोपयोगी कार्यक्रम आणि अनुभवाधारित शिक्षण यांद्वारे वसुधैव कुटुंबकम् मूल्यांचे संस्कार करणे आवश्यक आहे. म्हणूनच प्रस्तुत अभ्यासात शिक्षक प्रशिक्षणात वसुधैव कुटुंबकम् मूल्यांचा समावेश का आवश्यक आहे, तो कसा करता येईल आणि त्याचा भावी शिक्षकांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासावर काय परिणाम होतो, याचा सविस्तर अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

उद्दिष्टे

या अभ्यासाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत :-

वसुधैव कुटुंबकम् या संकल्पनेचा तात्त्विक व शैक्षणिक अर्थ स्पष्ट करणे.

शिक्षक प्रशिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात मूल्यशिक्षणाचे स्थान व महत्त्व अभ्यासणे.

शिक्षक प्रशिक्षणात वसुधैव कुटुंबकम् मूल्यांचा सध्याचा समावेश कितपत आहेए याचा अभ्यास करणे.

भावी शिक्षकांमध्ये मानवताए सहिष्णुताए बंधुताए समता व सहअस्तित्वाची भावना विकसित करण्यात या मूल्यांची भूमिका तपासणे.

शिक्षक प्रशिक्षण प्रक्रियेद्वारे सामाजिक जबाबदारी व जागतिक नागरिकत्वाची जाणीव निर्माण होण्याचा अभ्यास करणे.

वसुधैव कुटुंबकम् मूल्यांचा समावेश करण्यासाठी प्रभावी अध्यापन पद्धती व उपक्रमांचा अभ्यास करणे.

मूल्याधारित शिक्षक घडविण्यासाठी शिक्षक प्रशिक्षण संस्थांची भूमिका स्पष्ट करणे.

शिक्षक प्रशिक्षणात वसुधैव कुटुंबकम् मूल्यांचा प्रभावी समावेश करण्यासाठी सूचनांचा मांडणी करणे.

ही उद्दिष्टे साध्य केल्यास शिक्षक प्रशिक्षण अधिक मूल्याधिष्ठित, समाजोपयोगी व मानवतावादी बनण्यास मदत होईल.

<u>उद्दिष्टांबद्दल माहिती :</u>

वसुधैव कुटुंबकम् संकल्पनेचा तात्त्विक व शैक्षणिक अर्थ स्पष्ट करणे.

या उद्दिष्टामध्ये वसुधैव कुटुंबकम् या भारतीय तत्त्वज्ञानाची संकल्पना, तिची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी व शिक्षणाशी असलेला संबंध समजावून घेणे अपेक्षित आहे. ही संकल्पना मानवतेचा, समतेचा व वैश्विक बंधुत्वाचा संदेश देते.

शिक्षक प्रशिक्षणात मूल्यशिक्षणाचे महत्त्व अभ्यासणे.

शिक्षक प्रशिक्षण केवळ अध्यापन कौशल्यापुरते मर्यादित नसून मूल्यनिर्मितीसाठी आवश्यक आहे. या उद्दिष्टाद्वारे मूल्यशिक्षण शिक्षक घडविण्यात किती महत्त्वाचे आहे, हे स्पष्ट केले जाते.

शिक्षक प्रशिक्षण अभ्यासक्रमात वसुधैव कुटुंबकम् मूल्यांचा सध्याचा समावेश अभ्यासणे.

या उद्दिष्टांतर्गत विद्यमान अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तके, उपक्रम व प्रशिक्षण पद्धतींमध्ये या मूल्यांचा कितपत समावेश आहे, याचे विश्लेषण केले जाते.

भावी शिक्षकांमध्ये मानवी मूल्ये विकसित करण्यातील भूमिकेचा अभ्यास करणे.

वसुधैव कुटुंबकम् मूल्यांमुळे भावी शिक्षकांमध्ये सहिष्णुता, करुणा, बंधुता, सहकार्य व सामाजिक समतेची भावना कशी विकसित होते, याचा अभ्यास केला जातो.

सामाजिक जबाबदारी व जागतिक नागरिकत्वाची जाणीव निर्माण होण्याचा अभ्यास करणे.

या उद्दिष्टाद्वारे शिक्षक प्रशिक्षणातून समाजाबद्दलची जबाबदारी, राष्ट्रप्रेमासोबतच जागतिक दृष्टिकोन कसा विकसित होतो, हे स्पष्ट केले जाते.

वसुधैव कुटुंबकम् मूल्यांसाठी अध्यापन पद्धती व उपक्रमांचा अभ्यास.

प्रकल्पपद्धती, चर्चा, समूहकार्य, समाजसेवा, पर्यावरण उपक्रम यांद्वारे ही मूल्ये प्रभावीपणे कशी रुजवता येतील, याचा अभ्यास केला जातो.

शिक्षक प्रशिक्षण संस्थांची भूमिका स्पष्ट करणे.

या उद्दिष्टात शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालये, शिक्षक प्रशिक्षक व शैक्षणिक व्यवस्थेची जबाबदारी स्पष्ट केली जाते, ज्यायोगे मूल्याधिष्ठित शिक्षक घडविता येतील.

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

प्रभावी अंमलबजावणीसाठी सूचना मांडणे.

या उद्दिष्टानुसार अभ्यासाच्या निष्कर्षांवर आधारित सुधारणा, नवकल्पना व धोरणात्मक सूचना मांडल्या जातात, ज्यामुळे शिक्षक प्रशिक्षण अधिक मूल्यकेंद्रित होईल.

निष्कर्ष

प्रस्तुत अभ्यासाच्या आधारे पुढील निष्कर्ष मांडता येतात.

वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना शिक्षक प्रशिक्षणासाठी अत्यंत उपयुक्त व कालसुसंगत आहे, कारण ती मानवता, सहिष्णुता, समता व सहअस्तित्व यांसारख्या मूलभूत मानवी मूल्यांना बळकटी देते.

विद्यमान शिक्षक प्रशिक्षण अभ्यासक्रमात मूल्यशिक्षणाचा समावेश आढळतोय मात्र वसुधैव कुटुंबकम् मूल्यांचा समावेश अधिक नियोजनबद्ध व प्रभावी करण्याची आवश्यकता आहे.

या मूल्यांचा समावेश केल्यास भावी शिक्षकांमध्ये सामाजिक संवेदनशीलता, नैतिक जाणीवए शांततापूर्ण विचारसरणी व जबाबदारीची भावना विकसित होते.

शिक्षक प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून जागतिक नागरिकत्वाची भावना रुजविण्यास वसुधैव कुटुंबकम् मूल्ये महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

अनुभवाधारित शिक्षण, समाजसेवा उपक्रम, समूहकार्य व चर्चा पद्धती या मूल्यांच्या संवर्धनासाठी अधिक प्रभावी ठरतात.

शिक्षक प्रशिक्षण संस्था व शिक्षक प्रशिक्षक यांची भूमिका मूल्याधिष्ठित शिक्षक घडविण्यात अत्यंत महत्त्वाची असल्याचे स्पष्ट होते.

मूल्याधारित शिक्षक प्रशिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास साधण्यास सक्षम शिक्षक तयार होतात. म्हणूनच शिक्षक प्रशिक्षणात वसुधैव कुटुंबकम् मूल्यांचा समावेश करणे ही केवळ शैक्षणिक गरज नसून सामाजिक व राष्ट्रीय गरजही आहे.

समारोपात्मक निष्कर्ष

शिक्षक प्रशिक्षणात वसुधैव कुटुंबकम् मूल्यांचा प्रभावी व नियोजनबद्ध समावेश केल्यास मानवतावादी, मूल्यनिष्ठ, समाजाभिमुख व जागतिक दृष्टिकोन असलेले शिक्षक घडतील आणि त्याद्वारे सुदृढ, शांततापूर्ण समाजनिर्मितीस हातभार लागेल.

शिफारसी

प्रस्तुत अभ्यासाच्या निष्कर्षांच्या आधारे पुढील शिफारसी करता येतात :-

शिक्षक प्रशिक्षण अभ्यासक्रमात वसुधैव कुटुंबकम् मूल्यांचा स्पष्ट, नियोजनबद्ध व सक्तीचा समावेश करावा.

अभ्यासक्रम रचनेत मानवता, सहिष्णुता, शांतता, सहअस्तित्व, पर्यावरण संवर्धन व जागतिक नागरिकत्व यांसारख्या मूल्यांवर आधारित स्वतंत्र घटक समाविष्ट करावेत.

अध्यापनात अनुभवाधारित व क्रियाशील पद्धतींचा वापर वाढवावा, जसे की प्रकल्पकार्य, समूहचर्चा, भूमिका अभिनय, समाजसेवा उपक्रम इत्यादी.

शिक्षक प्रशिक्षण संस्थांनी समाजोपयोगी उपक्रम, राष्ट्रीय एकात्मता कार्यक्रम, पर्यावरण मोहिमा व शांतता शिक्षण कार्यक्रम नियमितपणे राबवावेत.

शिक्षक प्रशिक्षकांसाठी मूल्यशिक्षणासंदर्भात विशेष कार्यशाळा, प्रशिक्षण कार्यक्रम व परिसंवाद आयोजित करावेत.

पाठ्यपुस्तके व अध्ययन साहित्य तयार करताना भारतीय सांस्कृतिक मूल्ये व वसुधैव कुटुंबकम् संकल्पनेचा समावेश करावा.

मूल्याधारित मूल्यमापन पद्धती विकसित कराव्यात, ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांच्या वर्तनातील बदल, सामाजिक सहभाग व नैतिक

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

जाणीव यांचा विचार केला जाईल.

शिक्षक प्रशिक्षण संस्थाए विद्यापीठे व शैक्षणिक धोरणकर्ते यांनी मूल्यशिक्षणासाठी समन्वयाने धोरणात्मक निर्णय घ्यावेत.

माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करून जागतिक दृष्टिकोन, सांस्कृतिक समन्वय व आंतरराष्ट्रीय समज वाढविणारे उपक्रम राबवावेत.

शिक्षक प्रशिक्षणातून तयार होणाऱ्या शिक्षकांनी शाळा स्तरावर वसुधैव कुटुंबकम् मूल्यांची अंमलबजावणी करावी, यासाठी मार्गदर्शन व पाठपुरावा यंत्रणा निर्माण करावी.

समारोप

वरील शिफारसींची अंमलबजावणी झाल्यास शिक्षक प्रशिक्षण अधिक मूल्याधिष्ठितए समाजाभिमुख व मानवतावादी होईल आणि वसुधैव कुटुंबकम् या संकल्पनेच्या माध्यमातून शांततामय व सुसंस्कृत समाजनिर्मितीस चालना मिळेल.

संदर्भ ग्रंथ सूची

महाजन, वा. ग. (2016), भारतीय तत्त्वज्ञान व मूल्यशिक्षण, पुणे : श्रीविद्या प्रकाशन.

पाटील, रा. श. (2018), शिक्षक प्रशिक्षण : तत्त्वे व व्यवहारण् कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ प्रकाश

कुलकर्णी, अ. म. (2015), मूल्यशिक्षण आणि शिक्षणप्रणाली, नागपूर : विद्या प्रकाशन.

NCTE (2014). Teacher Education Curriculum Framework. New Delhi : National Council for Teacher Education.

NCERT (2005). National Curriculum Framework. New Delhi : NCERT.

श्रीमद्भगवद्गीता - विविध भाष्ये (वसुधैव कुटुंबकम् संकल्पनेचा संदर्भ)

उपनिषदे (ईशावास्योपनिषद, महोपनिषद) - वसुधैव कुटुंबकम् संकल्पना.

UNESCO (2015). Education for Peace and Global Citizenship. Paris : UNESCO.

Dewey, J. (1938). Experience and Education. New York : Macmillan.

Tagore, R. (1996). Towards Universal Man. New Delhi : Asia Publishing House.

Council for Teacher Education Foundation
ESTD. 1985